

SİYASİ İNSTİTUTLAR VƏ SİSTEMLƏR POLITICAL INSTITUTES AND SYSTEMS

UOT 321:001.11

NURƏDDİN İBRAHİMOV

AMEA İnsan Haqları və Hüquq İnstitutunun doktorantı,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: nibrahimov@mail.ru

PREZİDENTLİ VƏ PARLAMENTLİ RESPUBLİKALARDA PREZİDENTLİYİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş

Müasir dünyada bir çox ölkənin dövlət idarəçilik sistemində ilk dəfə ABŞ-da təsis olunmuş prezidentlik institutu aparıcı rol oynayır. Lakin onun dünyada yayılması miqyasına baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan modelləri fərqli olmaqla, prezidentlərin statusu da eyni deyil. Bundan başqa, dövlət başçısının real hakimiyyəti konkret dövlətin idarəetmə formasından və siyasi rejimin xarakterindən asılıdır. Təhlillər göstərir ki, prezidentli və parlamentli respublikalarda prezidentlik institutu fərqli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqli tərəflər prezidentin seçkiləri, onun konstitusion-hüquqi statusu, səlahiyyətləri və s. bağlı olur. Məsələn, prezidentli respublikalarda prezident ümumi seçkilərdə seçilirsə, parlamentli respublikalarda onu parlament seçir.

Prezidentli respublika idarəçilik forması tətbiq olunan ölkələrə müstəqil dövlət quruculuğu yolu ilə uğurla inkişaf edən və sürətli sosial-iqtisadi inkişaf templərinə malik olan Azərbaycan Respublikası da aiddir. Prezidentlik institutunun təsis edilməsi demokratik dövlət quruculuğu yolunda Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin başladığı və onun bütün sahələrdə siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında ölkəmizdə uğurla aparılmış konstitusiyaya islahatları nəticəsində prezidentlik modeli təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilir. Bu mənada 2016-cı ildə keçirilmiş sonuncu

referendum nəticəsində ilk dəfə olaraq Vitse-prezidentlik institutunun tətbiq edilməsi də əhəmiyyətli olmuşdur.

Göründüyü kimi, dünya ölkələrində prezidentli və parlamentli idarəçilik formaları şəraitində tətbiq olunan prezidentlik institutunu modellərinin, Azərbaycan Respublikasında təşəkkül tapmış bu institutun xüsusiyyətlərinin araşdırılması aktualıq kəsb etməklə, nəzər və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Prezidentlik institutunun ümumi səciyyəsi

“Prezident” termini latın sözü olan “Praesidens” sözündən yaranmış, hərfi mənada “öndə oturan” deməkdir. Prezident anlayışı siyasi elmdə ümumi mənada seçilən dövlət başçısı kimi şərh edilir. Buna görə “dövlət başçısı” anlayışı prezident anlayışına münasibətdə ümumi mahiyyət daşıyaraq həm respublika, həm də monarxiya idarəetmə formalarına dair işlədilir. Antik dövrlərdə müxtəlif yığıncaqların sədrələrini prezident adlandırırdılar. Bu sözün həmin ilkin mənasından sonra, məsələn, senatın prezidenti kimi vəzifələr yaranmışdır. Dövlət başçısı kimi müasir anlamında “prezident” anlayışı nə Yunan və Roma respublikaları zamanı, nə də İngiltərə və Hollandiyada erkən burjuva respublikaları dövründə istifadə edilməmişdir [14, s. 5].

Prezidentlik institutunun fərqli modelləri müxtəlif ölkələrin konstitusiyasında “dövlət başçısı”, “icra hakimiyyətinin başçısı”, “arbitr”, “yüksək vəzifəli şəxs” kimi terminlərin istifadə edilməsini şərtləndirmişdir. Bəzi hallarda isə prezidentin konstitusion statusu

müəyyənləşdirilmir. Müasir prezidentlərin hüquqi mövqeyində ortağ cəhət prezidentlərə onların əhəmiyyəti vurğulayan çoxsaylı status simvolları və epitetlərin aid edilməsidir. Prezident: Konstitusiyanın təminatçısı (Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 80-ci maddəsi); insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatçısı (Belarus Respublikası Konstitusiyasının 79-cu maddəsi); milli müstəqillik, ərazi bütövlüyü, birliyin razılaşmaları və beynəlxalq müqavilələrə riayət olunması, ictimai hakimiyyətlərin düzgün işləməsi və dövlətin varisliyinin təminatçısıdır (Fransa Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsi); milli birliyi təmsil edir (İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 87-ci maddəsi) və s. [7; 8].

Dövlət başçısının əhəmiyyətini vurğulayan bu çoxsaylı konstitusion simvol və epitetlər dövlət inkişafının sabitliyi və davamlılığının saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Dövlət başçısı institutu özünün müxtəlif növlərində dünyada artıq uzun müddətdir ki, siyasi qüvvələrin mübarizəsindən yuxarıda dayanan, konstitusiyaya riayət edilməsinin, xalqın ehtiyac və istəklərinin təminatçısı və milli birliyin simvolu kimi nəzərdən keçirilir.

XX əsrin 80-ci illərin sonlarından etibarən dünyada baş verən sosialist düşürgəsinin dağılması ilə bağlı olan fundamental dəyişikliklər prezidentlik institutunun daha da yayılmasına təkan vermişdir. Avropanın post-sosialist ölkələri, həmçinin keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrini prezidentlər idarə etməyə başladı. Bu ölkələrdə ictimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi obyektiv şəkildə Qərb ölkələrinin dövlət və siyasi institutlarının qəbul edilməsinə gətirib çıxardı.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, prezidentlik institutunun dövlət idarəçilik sistemində yeri konkret dövlət idarəçilik formasından asılı olaraq dəyişir. Dövlətin idarəetmə forması ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturu, hüquqi statusu və nisbəti kimi başa düşülür. Prezidentlik institutu respublikaçılığın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan, onun idarəçilik sistemindəki yerinin təhlili müasir dövrdə respublika idarəetmə formasının əsas növlərinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə aparılmalıdır.

Prezidentli respublikalarda prezidentliyin əsas xüsusiyyətləri

Prezidentli respublika respublika idarəetmə formasının ən geniş yayılmış növüdür. Bu respublikanın xarakterik xüsusiyyətlərinə dövlət başçısının və hökumətin səlahiyyətlərinin prezidentin əlində cəmlənməsi; prezidentin seçilməsi və hökumətin formalaşdırılmasının parlamentdən kənar metodu; hökumətin yalnız prezident qarşısında məsuliyyət daşması; prezidentin əlində böyük siyasi, hərbi və sosial-iqtisadi hakimiyyətin cəmlənməsi; parlamentin hökumətə etimadsızlıq göstərmək hüququnun olmaması aid edilir [13, s.191].

Müasir respublikaçılığın mühüm xüsusiyyətlərindən biri idarəetmə formalarına müxtəlif düzəlişlərin edilməsidir ki, nəticədə daha az “təmiz” prezidentli və parlamentli respublikalar qalmış və “hibrid” və ya qarışıq idarəetmə formalarının - superprezidentli, monokratik və yariprezidentli respublikalar və s. meydana gəlmişdir. Respublikanın klassik formalarını nəzərdən keçirərkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, onların arasında əsas fərq hökumətin siyasi məsuliyyəti üsulundan ibarətdir, bütün digər əlamətlər, o cümlədən hökumətin təyinatı qaydasını həlledici hesab etmək olmaz. Belə ki, məsələn, parlament respublikasında da hökumət üzvləri formal olaraq prezident tərəfindən təyin edilir, əslində isə onun bu addımı yalnız parlamentin əksəriyyətinin iradəsini əks etdirir.

Superprezidentli respublikanın yaranması üçün əsas ABŞ-da formalaşmış və dünyaya sabit idarəetmə sistemi nümunəsi vermiş, nəticədə, dövlətlərin əksəriyyətinin, həm yeni müstəqillik qazanmış, həm də metropoliyaların əsaslandığı idarəetməsi forması olmuşdur. İlk dəfə ABŞ-da yaradılmış siyasi sistemin vacib institutlarından olan prezidentlik institutu “prezidentliyin amerika modeli”nin yaranması üçün fundamental olmuşdur. Bu model indiki dövrdə də spesifik olaraq qalır, çünki tam mənasında yalnız ABŞ-da tətbiq edilmişdir.

ABŞ-da prezidentin hüquqi statusunun unikalığı ondan ibarətdir ki, o, eyni zamanda

həm dövlətin, həm də icraedici hakimiyyətin başçısıdır. Bu müddəə ABŞ Konstitusiyasının II maddəsinin I hissəsində təsbit edilmişdir. Bundan başqa, Konstitusiyada hər hansı bir digər icra hakimiyyəti orqanından söhbət açılmaz. Prezident dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində müstəqildir, ABŞ Konqresinə hesabat vermir, onun nəzarətində deyil və yalnız xalq qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bununla yanaşı, ABŞ prezidentinin hakimiyyəti mütləqləşdirilmir, onun tamhüquqlu tərəfdaşları qismində Prezidentdən müstəqil olan Konqres və daha az müstəqil olmayan Ali Məhkəmə çıxış edir. ABŞ-da bu hakimiyyətlərin bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı çəkirdirmə və tarazlaşdırma sistemi ilə tamamlanmış hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi möhkəmlənmiş və fəaliyyətdədir.

O zamankı icra hakimiyyətinin monarxik, irsi xarakter daşdığı digər dövlətlərdən fərqli olaraq, ABŞ-da dövlət başçısını ümumxalq seçkiləri yolu ilə seçməyə başladılar. Belə ki, ABŞ prezidenti dolaylı seçkilər yolu ilə hər bir ştatdan olan senator və nümayəndələr palatası üzvlərinin ümumi sayına bərabər sayda seçkilər vasitəsilə seçilir. Belə üsul prezidentin xalqın iradəsini birbaşa ifadə etməsi və ya ümumxalq leqislatura yolu ilə seçilməsi təkliflərinə münasibətdə kompromis həll idi. ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin II və III bölmələrinə əsasən prezident aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- Prezident Birləşmiş Ştatlar ordusu və donanmasının, Birləşmiş Ştatların həqiqi xidmətinə çağırılmış ayrı-ayrı ştatların xalq qoşunlarının ali baş komandanıdır;

- O, hər bir icra departamentinin başçısından onun səlahiyyətinə aid istənilən məsələ haqqında yazılı fikir bildirməyi tələb edə bilər;

- Onun Senatın məsləhəti və razılığı ilə beynəlxalq müqavilələr bağlamaq (onları iştirak edən Senatorların üçdə ikisi təsdiq etməlidir), Senatın məsləhəti və razılığı ilə səfirləri, başqa səlahiyyətli Nümayəndələri və konsulları, Ali Məhkəmənin hakimlərini, eləcə də Birləşmiş Ştatların, təyinatları haqqında bu Konstitusiyada başqa göstəriş olmayan və

vəzifələri qanunla müəyyənləşdirən bütün vəzifəli şəxslərini təyin etmək hüququ vardır;

- Prezident vaxtaşırı Konqresə ittifaqın vəziyyəti haqqında hesabat verir və baxılmaq üçün ona özünün zəruri və faydalı saydığı tədbirləri təqdim edir;

- Təcili lazım olduqda o, hər iki Palatanın, yaxud onlardan birini çağırır, sessiyaların təxirə salınması vaxtı haqqında Palatalar arasında fikir ayrılığı yarandıqda onları özünün münasib bildiyi vaxta keçirir və s. [8].

Lakin digər dövlətlərdə prezidentlik institutunun yaranması üçün nümunə kimi istifadə edilən Amerika modelinin tətbiqinin nəticələri heç də eyni olmamışdır. Bu cəhdlər bir sıra ölkələrdə respublikanın monarxiya və diktaturaya yönəlməsi və respublika idarəetmə formasının müxtəlif variantlarının meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan Latın Amerikasının ölkələrinin təcrübəsi xüsusilə maraqlıdır.

Beləliklə, superprezidentli respublika – əsas xüsusiyyəti hipertrofik, praktiki olaraq nəzarət edilməyən prezident hakimiyyəti olan dövlət idarəçilik sistemidir. Bunu əsaslandırmaq üçün prezidentin birbaşa seçicilər tərəfindən birbaşa seçilməsi prinsipi istifadə olunur, həmin prinsipin sayəsində o, ölkəni idarə etmək mandatını birbaşa olaraq “xalqın əlindən” əldə edir və bu da ona özünü bütün digər dövlət orqanları və ictimai təşkilatlara qarşı qoymaq hüququ verir.

Prezidentin mütləq hakimiyyətinin tarazlaşdırıcısı qismində isə rotasiya prinsipi, yəni prezidentin növbəti müddətə yenidən seçilməsinin mümkünsüzlüyü tətbiq edilirdi. Nəzəri cəhətdən bu prinsip prezidentin diktaturasının qurulması imkanlarının qarşısını almağa xidmət edir, lakin təcrübədə heç də həmişə dövlət çevrilişlərinin edilməsinə və diktator rejimlərinin qurulmasına mane ola bilməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Latın Amerikasının ölkələrində həyata keçirilən konstitusion islahatlar nəticəsində superprezidentli respublikalar əksəriyyət ölkələrdə mülayim prezidentli, bəzi ölkələrdə isə yarıprezidentli və prezidentli-

parlamentli respublika idarəetmə formaları ilə əvəz olunmuşdur.

Prezidentlik institutunun dövlət idarəçilik sistemində yerinin tədqiqi baxımından təhlil edilməli olan növbəti model yarıprezidentli respublika idarəetmə formasıdır. Bu model həm də Fransa modeli adlanır. Yarıprezidentli respublikada prezident ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilir; o, parlament və hökumətdən müstəqil şəkildə hərəkət etmək üçün imtiyazlara malikdir; prezident ilə yanaşı baş nazirin başçılıq etdiyi və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumət də fəaliyyət göstərir; Prezidentin təyinatı dövlət hakimiyyətinin bütün qollarını birləşdirmək, onların ahəngdar və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə yardım etməkdir. Fransanın 1958-ci il Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş hökumət hakimiyyətinin təşkili ilə bağlı dualist tənziqləmə məhz prezidentin real hökumət başçısına çevrilməsinə səbəb oldu, burada baş nazir artıq ikinci dərəcəli bir rol oynayır. Bu hal bütün Fransa prezidentləri dövründə belə idi. Bu vəziyyətə dair, M.Düverjenin fikrinə əsasən, “V Respublikada Baş nazir prezidentin siyasətini örtbasdır edən irəli sürülmüş bir şəxs rolunu oynayır” [9, s.176].

Yarıprezidentli respublikada dövlət başçısının icra hakimiyyəti sahəsində səlahiyyətləri prezidentin baş naziri təyin etməsi və onun istefasını qəbul etməsi, sonuncunun təklifi ilə hökumət üzvlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etməsində ifadə olunur. Respublika prezidenti hökumətin iclaslarına sədrlik edir, orada müzakirə olunan qərar və sərəncamları imzalayır, beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya edir, silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır. Prezident ətrafında onun yaxın əməkdaşlarından ibarət olan və rəsmi hökuməti demək olar ki, “təkrarlayan” rəsmi aparat fəaliyyət göstərir. Parlament yalnız prezidenti seçmək hüququnu itirməmiş, həm də onu vəzifədən də uzaqlaşdırma bilməz. Prezident parlamentlə göndərdiyi müraciətlər vasitəsilə ilə əlaqə saxlayır, bu müraciətlər palatalarda oxunur və müzakirəyə məruz qoyula bilməz. Prezident Parlamenti fəvqəladə iclaslara çağıra bilər.

Parlament tərəfindən qəbul edilən bütün qanunlar prezident tərəfindən təsdiq edilir. O, Palatalardan qanunların yenidən müzakirəsini (Veto hüququ) tələb edə bilər və ya onların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq üçün Konstitusiyaya Şurasına müraciət edə bilər. Prezident dövlət hakimiyyətinin təşkili və ya beynəlxalq müqavilənin, razılaşmanın təsdiqlənməsinə dair qanun layihəsini referenduma çıxarmaq hüququna malikdir. Prezident aşağı palatayı buraxmaq hüququna malikdir və fəvqəladə hallarda, faktiki olaraq, digər orqanları kənarlaşdıraraq bütün dövlət hakimiyyətini öz üzərinə götürə bilər (Fransa Konstitusiyasının 16-cı maddəsi) [8].

Beləliklə, yarıprezidentli respublikada prezidentin əlində böyük hakimiyyət cəmləşir və onun səlahiyyətləri ABŞ prezidentinin səlahiyyətlərindən daha genişdir.

Parlamentli respublikalarda prezidentin dövlət başçısı kimi yeri və rolu

Parlamentli respublikada dövlətin başında seçilmiş vəzifəli şəxs dayanır, hökumət isə yalnız parlamentin aşağı palatasının (və ya bəzən, hər iki palatanın, məsələn, İtaliya Respublikasında olduğu kimi) dəstəyini qazandığı halda formalaşır və fəaliyyət göstərir. İlk dəfə belə bir idarəetmə forması XIX əsrin 70-ci illərində Fransada meydana gəlmişdir. Dövlətşünaslar adətən parlamentli respublikanı idarəetmə forması kimi qeyd etmirlər, daha çox həm parlamentli respublikanı, həm də parlamentli monarxiyanı da əhatə edən “parlament idarəetmə forması”, “təmsilçisi idarəetmə forması”, “parlamentli demokratiya”, “parlament rejimi”, “parlament sistemi” və s. kimi anlayışlardan istifadə etməyə üstünlük verirlər [10, s.112].

Parlamentli respublikanın fərqləndirici əlamətləri sırasında çox zaman hökumətin parlament qarşısında məsuliyyət daşması qeyd edilir. Bir sıra müəlliflər isə parlamentli respublikanın fərqli xüsusiyyəti kimi bu respublikada hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi prezident respublikasında mövcud olandan

fərqli şəkildə həyata keçirilir. Burada əsas vurğu qanunverici və icraedici hakimiyyətlərinin bölünməsinə deyil, prezidentli respublikaya nisbətən daha diqqətlə həyata keçirilən hakimiyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı nəzarət etməsinə edilir. Parlamentli respublikada prezidentin rəsmi səlahiyyətləri və dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmindəki real rolu üst-üstə düşür. Həqiqətən, parlament respublikalarının Konstitusiyalarında həmişə prezidentə vacib səlahiyyətlər verilir. Lakin təcrübədə bütün bunlar hüquqi olaraq kontrasiqnasiya institutu ilə məhdudlaşdırılır, bu instituta əsasən prezidentin fərman və sərəncamlarının tətbiqi üçün kansler və ya səlahiyyətli nazirin imzasına ehtiyac var. Nəticədə, Alman tədqiqatçısı N.Mihelsin də fikrinə görə, parlamentli respublikada prezidentin əsas vəzifə və funksiyaları müstəqil siyasi quruluşa malik deyil. Bu, əsasən, nümayəndəlik xarakteri daşıyan bir vəzifədir [12, s.72].

Müasir parlamentli respublikaların konstitusiyalarının mətnlərində prezidentin mövqeyi də, həmçinin eyni şəkildə müəyyən edilmir. Bir sıra ölkələrin konstitusiyalarında (məsələn, Yunanıstanın) Prezident icra hakimiyyətinin daşıyıcısı elan edilir. Digərlərin konstitusiyalarında (məsələn, İtaliya) isə prezidenti icra hakimiyyəti sferasından tamamilə istisna etməklə yanaşı, həm də onun hökumətin tərkibinə daxil olmamasına vurğu edilə bilər.

Parlamentli respublikaların konstitusiyalarının mətninin təhlili göstərir ki, əksər hallarda dövlət başçısı olan prezident hökumət başçısı hesab edilmir və onun tərkibinə daxil deyil. Prezidentin neytral güc rolunu oynaması ideyası ilk dəfə məhz parlamentli respublikalarda yayılmışdı. Bu ideyaya uyğun olaraq, bir çox parlamentli respublikalarda prezident seçilmiş şəxsin öz partiyasında əvvəllər tutduğu bütün vəzifələrdən istefa verməsini və partiya orqanlarının işində iştirak etməməyini nəzərdə tutan adət formalaşmışdır [11, s.153].

Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, prezidentin siyasi neytrallığını doğuran amil onu öz istədiyi hərəkət etmək imkanından

məhrum edir ki, bu amil yuxarıda qeyd olunan kontrasiqnasiya institutudur. Həqiqətən, parlamentli respublikanın prezidentinin aktları faktiki olaraq hökumət tərəfindən hazırlanır, çünki onlar məhz hökumətin və ya onun ayrı-ayrı nazirlərinin təklifi üzrə yaxud bu təkliflərə uyğun olaraq dərc oluna bilər. Kontrasiqnasiya institutu prezidenti həlledici səs hüququndan məhrum etsə də məşvərətçi səs hüququndan məhrum edə bilməz. Belə ki, istənilən parlamentli respublikada prezident aktları imzalamazdan əvvəl onun məqsədə müvafiqliyi və hüquqa uyğunluğu ilə bağlı öz düşüncələrini ifadə edə bilər, lakin əgər hökumət prezidentin bu düşüncələrini əsassız hesab edərsə, o halda aktı ona təqdim edilən formada imzalamalıdır. Parlamentli respublikalarının konstitusiya qanunvericiliyi dövlət başçısına veto hüququ vermir.

Parlamentli respublikalarda prezidentin dövlət başçısı kimi yeri və rolunun aydınlaşdırılması üçün nümunə kimi Almaniya Federativ Respublikasında və İtaliya Respublikasında prezidentin hüquqi statusu və səlahiyyətlərini nəzərdən keçirmək olar. AFR-in Federal prezidentinin hüquqi statusuna 1949-cu ildə qəbul edilmiş Əsas Qanunun V bölməsi həsr edilmişdir. Əsas Qanunun 54-cü maddəsinin II hissəsinə əsasən 40 yaşına çatmış və Bunderstaqa seçilmək hüququna malik olan alman prezident ola bilər. O, 5 il müddətinə Bunderstaq üzvləri və həmin sayda proporsional əsaslarla torpaqların xalq nümayəndəlikləri tərəfindən seçilən üzvlərdən ibarət olan Federal yığıncaq tərəfindən seçilir. Bir şəxs yalnız 2 dəfə prezident seçilə bilər [18].

Federal prezident ilk növbədə konstitusiya quruluşunun qoruyucusu və xarici işlərdə respublikanın təmsilçisi qismində çıxış edir. O, ali dövlət idarəçiliyində həlledici iştirakdan kənar qalan müstəqil və siyasi cəhətdən neytral fiqur olaraq federal hakimləri və bəzi kateqoriya dövlət qulluqçularını vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir, qəbul edilmiş qanunları təsdiq edir. Eləcə də prezident müxtəlif aktlar qəbul edə bilər, lakin onların qüvvəyə minməsi üçün Federal kansler və ya səlahiyyətli federal nazir tərəfindən imzalanması (Federal kans-

lerin vəzifədən azad edilməsi və Bundestaqın buraxılması haqqında aktlar istisna olmaqla) lazımdır. Parlament seçkilərinin nəticələrinə əsasən prezident federal kansler vəzifəsinə namizədi Bundestaqa təqdim edir və Bundestaq kanslərə etimad haqqında bəyannaməni dəstəkləməzsə, onu buraxa bilər [17].

Prezidentin səlahiyyətlərindən biri də əhv etmək hüququdur. AFR-in Əsas Qanununa əsasən Federal prezident nə hökumətin, nə də Federasiyanın və ya hansısa torpağın qanunverici orqanının tərkibinə daxil ola bilməz. O, həmçinin hər hansı digər haqqı ödənilən vəzifəni tuta bilməz, kommersiya və ya professional fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və ya məqsədi gəlir əldə etmək olan müəssisənin rəhbərliyinə və ya müşayiətçi şurasının tərkibinə daxil ola bilməz. Əsas Qanun Federal prezidenti silahlı qüvvələrin idarə edilməsi hüququndan məhrum edir, sülh zamanında bu vəzifəni müdafiə nazirinin, müharibə zamanı isə kanslerin üzərinə qoyur [15].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AFR-də Federal prezident partiyalardan yuxarıda, gündəlik siyasi mübarizənin üzərində dayanan birləşdirici amil kimi çıxış edir. Lakin məhz o, AFR vətəndaşları üçün siyasi və ictimai oriyentirləri formalaşdırır. Belə ki, Prezidentin real hakimiyyətə sahib olmaması və əsasən, təmsilçilik funksiyalarını yerinə yetirməsinə baxmayaraq Almaniyada hər bir siyasi partiya Federal prezidentin onun sıralarından seçilməsini özünün böyük uğuru hesab edir.

Parlamentli respublikada prezidentin rolunun tədqiqi baxımından maraq doğuran ölkələrdən biri də İtaliya Respublikasıdır. İtaliyanın 1948-ci ildə qüvvəyə minmiş Əsas Qanunu Respublikanın bütün dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin dəqiq sərhədlərini müəyyən etmiş və İtaliya dövlət idarəçilik sistemində prezidentinə olduqca maraqlı bir rol ayırmışdır. Belə ki, dövlət başçısı olaraq Prezident İtaliya Respublikası Konstitusiyasının, İtaliya xalqının birliyinin və dövlətin suverenliyinin təminatçısıdır. 50 yaşına çatmış və Faşist rejimi ilə heç bir əlaqəsi olmayan hər bir İtaliya vətəndaşı ölkə prezidenti seçilə bilər [19].

Dövlət başçısının seçkiləri İtaliya parlamentinin hər iki palatasının deputatları və senatorlarından ibarət olan seçki kollegiyası tərəfindən həyata keçirilir. Kollegiyanın iclaslarında öz seçkiçilərinə məsləhət vermək hüququ verilmiş bütün vilayətlərin nümayəndələri də iştirak etməlidirlər. Hər bir vilayət seçkilərə üç nümayəndə göndərir. Yalnız kiçik vilayət olan Valle d'Aosta kollegiyada bir nümayəndə ilə təmsil olunur. Prezident seçkilərində səsvermə bir neçə mərhələdə baş verir. Namizədin prezident seçilməsi üçün, səslərin üçdə ikisini alması kifayətdir, əks halda son qərarın qəbul edilməsi üçün mütləq səs çoxluğunu toplamaq lazımdır. Seçilmiş dövlət başçısının səlahiyyət müddəti 7 ildir. Prezidentin öz funksiya və səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmədiyi hallarda dövlət başçısının səlahiyyətləri Senatın – İtaliya parlamentinin yuxarı palatasının sədrinə ötürülür [20].

Qeyd etmək lazımdır ki, İtaliya Konstitusiyası İtaliyanın prezidenti vəzifəsini istənilən digər vəzifə ilə eyni zamanda tutmağa imkan vermir. Dövlət başçısı millət vəkilləri və seçki kollegiyası nümayəndələrinin etimadını qazanmış siyasi partiyanın üzvü ola bilər. 1946-cı ildən 2018-ci ilə qədər İtaliya Respublikasının bütün on iki prezidentindən yalnız biri Karlo Adzelio Çampi (1999-2006) müstəqil namizəd olmuşdur. Digərləri isə həmin dövrdə hakim olan siyasi qüvvələri təmsil etmişdir. Bu müddət ərzində xristian demokratlar, sosial-demokratlar, sosialistlər və sol demokratların nümayəndələri İtaliya prezidentləri seçilmişlər. Prezidentlik müddətinin başa çatmasından sonra prezidentlər avtomatik olaraq İtaliya Respublikasının Fəxri prezidenti və ömürlük senator statusunu qazanırlar [16].

1946-cı ildən sonra İtaliyada formalaşan parlamentli idarəetmə forması hakimiyyət səlahiyyətlərinin dəqiq bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Ölkədəki bütün icra hakimiyyəti Baş Nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Təmsilçilik funksiyalarına gəldikdə isə burada ölkə prezidentinin səlahiyyətlərindən söhbət gedir. Belə ki, İtaliya

Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq dövlət başçısı aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- Növbəti və növbədənənar parlament seçkilərini təyin etmək;
- Hökumətin qanun layihələrini Parlamentin hər iki palatasının müzakirəsinə təqdim etmək;
- Qəbul edilmiş qanunları imzalamaq, qanunvericilik fəaliyyətində iştirak etmək hüququ;
- Baş nazirlərin və müvafiq nazirlərin təsdiqi ilə prezidentin fərman və aktları ölkə daxilində qanuni qüvvəyə malikdir;
- Əsas Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda ümummilliy referendum elan etmək;
- öz səlahiyyətləri daxilində dövlət vəzifələrinə təyin etmək;
- xarici səfir və nümayəndələri qəbul etmək;
- ölkəni beynəlxalq arenada dövlətin maraqlarına zidd olmayan müqavilələr və sazişlər bağlamaq hüququ ilə təmsil etmək;
- səfərbərliyin başlanması və müharibə vəziyyətinin elan edilməsi barədə qərar qəbul etmək; fəxri adlar və dövlət mükafatları ilə təltif etmək; əfv etmək və amnistiya elan etmək [20].

Göründüyü kimi, İtaliya Konstitusiyasında dövlət başçısının məsuliyyətinin dəqiq çərçivələri müəyyənləşdirilmişdir. Konstitusiya quruluşuna təcavüz və ya dövlətə xəyanət halları aşkar edildikdə isə Prezidenti yalnız Respublika Parlamenti mühakimə edə bilər.

Beləliklə, müasir parlamentli respublikada prezidentlik institutunun təşkili və fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, burada dövlət başçısı – prezident dövlət hakimiyyətinin mərkəzi orqanlar sistemində əsas fiqur deyil. Faktiki olaraq, ölkənin ümumi siyasətini hökumət müəyyən edir və onun həyata keçirilməsinə rəhbərlik edir. Ona görə də parlamentli respublika üçün normal hallarda və şərtlərdə dövlət idarəçilik sistemində əsas fiqur baş nazirdir və icraedici hakimiyyət öz mahiyyətinə görə qanunverici

hakimiyyətin davamıdır. Bununla da dövlət hakimiyyətinin qolları arasında baş verə ola biləcək münafişələr minimuma çatdırılmış olur.

Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutu

Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf tarixində prezidentlik institutu 1990-cı ilin may ayında təsis edilmişdir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi və prezidentlik institutunun dövlət idarəçilik sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinə dair müddəalar ilk dəfə 1991-ci ilin 18 oktyabrında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında təsbit edilmişdir [2]. Ümummilliy lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin 15 iyununda xalqımızın təkidli tələbi ilə Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sahələrdə dövlət quruculuğu prosesləri başlanmışdır. Prezidentlik institutunun ölkəmizdə təşəkkülü və möhkəmlənməsi də Prezident Heydər Əliyevin şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Seçkili milli liderin şəxsinə güclü və sabit dövlət hakimiyyətinin bərqərar olması zərurəti iqtisadi, siyasi və sosial sahədə dəyişikliklərin ilk illərindən özünü göstərmişdir. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin vəhdətini təcəssüm etdirməli olan prezidentlik institutunun modernləşmə xarakteri Azərbaycanda aparılan islahatların gedişində daha aşkar görünür [6].

Prezidentlik institutunun dövlət hakimiyyəti sistemində yeri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları ilə müəyyən olunur. Belə ki, Ulu öndərimizin özünün birbaşa rəhbərliyi altında işləyən Dövlət Komissiyası tərəfindən mətni hazırlanaraq xalqın müzakirəsinə təqdim olunmuş və 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin üçüncü bəndində dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edildiyi göstərilmişdir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;

- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;

- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir [1].

Konstitusiyanın 8-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin başçısıdır, 9-cu maddəsində isə Prezidentin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanı olduğu təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət başçısı və icra hakimiyyətinin başçısı kimi səlahiyyətləri 109-cu maddədə təsbit edilir və onun parlamentlə bir sıra istiqamətlər üzrə əlaqələrini, hökumətlə münasibətlərini, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xarici siyasət fəaliyyəti və digər sahələri əhatə edir. Göründüyü kimi, bu səlahiyyətlər həmçinin Prezidentin digər hakimiyyət qolları ilə qarşılıqlı münasibətlərini də müəyyən edir [1].

Məlum olduğu kimi, qəbul olunduğu vaxtdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində üç dəfə keçirilmiş ümumxalq referendumları (2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da) nəticəsi olaraq bir sıra dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. Bu konstitusiya islahatları çərçivəsində prezidentlik institutunun təkmilləşdirilməsinə və ölkəmizdə uğurla reallaşan sürətli və innovativ inkişaf proseslərinə uyğunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sisteminin daha da inkişafı məqsədilə Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklər onun Preambulasında əksini tapan niyyətlərin və prinsiplərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir [4].

Prezidentlik institutuna aid olan dəyişikliklərdən biri də Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Vitse-prezidentlik institutunun yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Vitse-prezidentlik institutunun yaradılması dövlət idarəetməsi sahəsində yeni və olduqca vacib hadisədir. Bu institut ölkəmizdə yeni siyasi-hüquqi inkişaf mərhələsində əsaslı iqtisadi islahatların aparıldığı müasir dövrdə idarəetmə sistemində səmərəliliyin artırılması, qarşıda duran vəzifələrin reallaş-

dırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Vitse-prezidentlik institutunun tətbiqi ölkəmizdə dövlət idarəçiliyi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinə imkan verəcək. Konstitusiyaya əlavə edilmiş 103-1-ci maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti və vitse-prezidentləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edirlər. Azərbaycan Respublikasının Vitse-prezidenti vəzifəsinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali təhsilli, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı təyin edilir [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 21 fevral 2017-ci il tarixində imzaladığı müvafiq Sərəncama əsasən Birinci Vitse-prezident vəzifəsinə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri, Millət vəkili Mehriban Arif qızı Əliyeva təyin olunub. Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Birinci Vitse-prezidenti təqdim edən Prezident İlham Əliyev Mehriban Əliyevanın uzun illərdir ki, ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında, mədəni həyatımızda mühüm və fəal rol oynadığını, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədr müavini, Milli Məclisin deputatı kimi çox böyük işlər gördüyünü, çox geniş beynəlxalq fəaliyyəti olduğunu, onun rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondunun nəinki Azərbaycanın, regionun ən böyük və nüfuzlu ictimai təşkilatına çevrildiyini, ölkəmizdə keçirilmiş bir sıra global tədbirlərin təşkilində xüsusi rol oynadığını, Azərbaycan dövlətinin ən ali mükafatı olan “Heydər Əliyev” ordeni ilə təltif edildiyini vurğulamış, bu çoxşaxəli və uğurlu fəaliyyətinin Mehriban xanım Əliyevanın təyinatı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsində əsas rol oynadığını göstərmişdir [3]. İşə başladığı vaxtdan ötən müddətdə əldə olunan nailiyyətlər onu təsdiqləyir ki, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Birinci Vitse-prezidentlik institutu özünün funksional təyinatına uyğun olaraq ölkəmizdə idarəetmənin çevikliyi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində uğurla fəaliyyət göstərir.

Nəticə

Müasir dünyada prezidentlik institutu müxtəlif modellərə malik olmasından asılı olmayaraq dünyada artıq siyasi qüvvələrin mübarizəsindən yuxarıda dayanan, konstitusiyaya riayət edilməsinin, xalqın ehtiyac və istəklərinin təminatçısı və milli birliyin simvolu kimi qəbul edilir. Çoxlu sayda dövlətlərin idarəçilik sistemində prezidentlik institutu mövcud olmaqla, həmin dövlətlərin idarəetmə formalarından, tarixi dövlətçilik ənənələrindən, siyasi mədəniyyətindən və s. bir çox amillərdən asılı olaraq, hər bir dövlətdə hakimiyyət sistemində müxtəlif yerə, rola və xüsusiyyətlərə malikdir. Bu məsələlərin prezidentli və parlamentli respublikalar timsalında araşdırılması göstərir ki, həmin idarəçilik sistemlərində mövcud olan prezidentlik modellərinin əsas fərqləri prezidentin statusunda, seçilməsi qaydasında, hökumətin formalaşması üsulunda, parlamentlə qarşılıqlı əlaqələrində və s. öz ifadəsini tapır.

Prezidentlik institutu qısa müddət ərzində mövcud olmasına baxmayaraq müstəqil Azərbaycanın dövlət hakimiyyəti sisteminin əsas elementlərindən birinə çevrilə bilmişdir. Bu institut özünün təşəkkülü və inkişafında zamanın tələblərinə uyğun müasirləşərək, həyata keçirilən konstitusiya islahatları nəticəsində daha da təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. Azərbaycan xalqı 2018-ci ilin 11 aprel tarixində keçirilmiş sonuncu prezident seçkilərində bir daha nümayiş etdirdi ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli siyasi varisi və onun dövlətçilik kursunu zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni keyfiyyət səviyyəsində uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ətrafında birləşərək, onun daxili və xarici siyasətini hamılıqla geniş dəstəkləyir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı // <http://www.azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/09.pdf>
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədriyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilib// <https://president.az/articles/22854>
4. Abdullayev F. Müstəqil dövlətçiliyin və demokratiyanın əsas qarantı // <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/92897>
5. Həsənov Ə.M., Vəliyev A.İ. Dünya ölkələrinin müasir siyasi sistemləri. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2013. 776 s.
6. Naxçıvanlı A. Heydər Əliyev və onun xalqa xidmətdən ibarət böyük missiyası // <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/32755>
7. Конституции стран СНГ и Балтии / Состав. Г.Н. Андреева. – М.: Юристь, 1999. 187 с.
8. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков - 2-е изд., исправ. и доп.- М.: Издательство БЕК, 1999. - 584 с.
9. Кудряшов К.В. Основные правовые доктрины и модели института президентства в зарубежных странах: поиск оптимальной модели для Российской Федерации // Наука. Инновации. Технологии. 2006. № 44. С.171-178.
10. Кудряшов К. В. Институт президентства в парламентарных республиках // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2008. №3. С.111-121.
11. Лапаева В.В. Закон о политических партиях: вопросы взаимодействия партий с государством // Журнал российского права. 2002. N 4 // <https://www.lawmix.ru/comm/5206>
12. Михельс Н. Основной закон Федеративной Республики Германии (краткая характеристика)// Государство и право. 2003. № 7. С. 67-72
13. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. -М.: Юристь, 2001. - 656 с.
14. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. М.: Юридическая Литература, 1994. -176 с.
15. Basic Law for the Federal Republic of Germany // <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>
16. Grimaldi S. The Role of Italian Presidents: The Subtle Boundary between Accountability and Political Action // Bulletin of Italian Politics. Vol. 3, No. 1, 2011, 103-125.
17. Cabinet//https://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/EN/FederalGovernment/Cabinet/_node.html
18. Political System of Germany: Research Office Legislative Council Secretariat // <https://www.legco.gov.hk/research-publications/english/1415fsc05-political-system-of-germany-20150218-e.pdf>
19. Republic of Italy. Public Administration Country Profile // <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan023313.pdf>
20. https://www.quirinale.it/allegati_statici/en/costituzione_inglese.pdf

Açar sözlər: prezidentlik institutu, prezidentli və parlamentli respublikalar, konstitusiya, modellər, Azərbaycan Respublikası, xüsusiyyətlər

Nuraddin İbrahimov
Institute of Human Rights and Law of ANAS,
PhD in Political Science

PECULIARITIES OF PRESIDENCY IN PRESIDENTIAL AND PARLIAMENTARY SYSTEMS

SUMMARY

The article discusses the essential characteristics of the institution of presidency on the basis of theoretical approaches of a number of authors and constitutional provisions of individual countries. Moreover, the features of the presidency in presidential and parliamentary systems are also analyzed in the current article. On the comparative aspect, the position and role of the president is studied as the head of state and the chief of the executive power in a presidential and parliamentary systems.

The establishment of the institution of presidency in the Republic of Azerbaijan is being studied and its constitutional foundations and characteristic features in the modern conditions of successful democratic development of the country are revealed. In this context, the significance of Institute of the First Vice-President is emphasized. It has been marked that this Institute was established within the framework of the constitutional reforms which plays an important role in the enhancement of the efficiency of public administration.

Key words: *Institution of Presidency, Presidential and Parliamentary Systems, Constitutions, Models, the Republic of Azerbaijan, Peculiarities*

Нураддин Ибрагимов

*Докторант Института прав человека и права
Национальной Академии Наук Азербайджана,
доктор философии по политическим наукам*

ОСОБЕННОСТИ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПРЕЗИДЕНТСКИХ И ПАРЛАМЕНТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сущностные характеристики института президентства, на основе теоретических подходов ряда авторов и конституционных положений отдельных стран анализируются особенности президентства в президентских и парламентских республиках. В сравнительном аспекте изучается место и роль президента, как главы государства и главы исполнительной власти в условиях президентской и парламентской систем правления. Изучается становление института президентства в Азербайджанской Республике, раскрываются его конституционные основы и характерные особенности в современных условиях успешного демократического развития страны, в этом контексте показывается значение вновь созданного в рамках проведенных конституционных реформ института Первого Вице-президента в повышении эффективности государственного управления.

***Ключевые слова:** институт президентства, президентские и парламентские республики, конституции, модели, Азербайджанская Республика, особенности*